

Joanna Kulwicka-Kamińska

Ewolucja zasad i technik kopiowania rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Analizie poddałam surę 114 z tatarskich tefsirów: TCNB, TAL (1.1723 i 2.1836), TL, TW, TUP, TCHJ, TJW oraz z chamaïu ChG, zawierającego tłumaczenie tej sury.

Sura 114

TCNB (tefsir z Mińska, 1686 rok)

ṣ¹ūrati an-nāsi wa-hiya [koniec poprzedniej sury]² ṣ³t [ṣittu] āyāti⁴.

Brak informacji o pochodzeniu sury

Brak tłumaczenia zapowiedzi treści i liczby ajatów tej sury.

Bezpośrednio pod werselem arabskim⁵:

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم [ʾaʿūdū bi-al-lāhi min-aš-šayṭāni ar-raġīmi]

pōlecam śe panu bōgu ōd šetana preklenstwem ūbitegō

Basmala w ar.

w ime bōga łaskawegō milō[serdnegō]

1. [1] mōw ja mxmmed [muxemmed] pōlecam śe pōd ōbrōne panu lūżkemū
[2] krōlōwi lūżkemū [3] prawżiwemu bōgū lūżkemū [4] ōd złōści

¹ Literę *ṣīn* zapisano tu z użyciem znaku, obecnego w języku arabskim w manuskryptach z okresu klasycznego, tj. [س] (س).

² Wydzielono za pomocą ornamentu, składającego się z trzech kropek ∴.

³ Zob. przypis 1.

⁴ Zapis pełnej wokalizacji.

⁵ Jest to fragment dopisany, nieobecny w oryginalnym Koranie. Można wskazać też inne zabytki, które mają tę formułę:

- pod *Al-Fātiḥa* z Koranu z Uzdy: *i znači śe do boga ucekam od šetana preklent'ego*; dalej jest basmala;
- pod *Al-Fātiḥa* z chamaïu z XIX wieku ze zbiorów Taḥy Żuka: *i ūcekam do boga od šetana preklentego*;
- pod *Al-Fātiḥa* z kitabu z 1883 roku (kopista Mustafa Zdanowicz): *[pōlec]am śe panū bogū od šetana pšeklen[stwem] ūbitego*;
- pod *Yā-Sīn* z chamaïu z Grodna: *ūcekam do boga od šejtana preklentego*; dalej jest basmala.

2. i zwodōw šetanskix [5] ktōrij znūšča w sercax lūžkix
{pod wersetem: bō biwa šetan i slōžī kedi ktōrij zwozi}
3. i ōd ferejōw i ōd znūščena lūžkegō

TAL1 (tefsir z Olity, 1723 rok): k. 480a–480b (477a–477b w numeracji ar.)

[sūratu an-nāsi]⁶ [koniec poprzedniej sury]⁷ [wa-hiya sittu āyātin makkiyatin]⁸

Tłumaczenie⁹: rōžzał lūckēmū [koniec poprzedniej sury]¹⁰ šeść aj[e]t mekk[e]ju

Basmala w ar. bez tłumaczenia

1. [1] mōw ja muxemm[ed] pōlecam še pōd [obrona/e?] panu lūžkemu
2. [2] krōlōw[i] lūckē[mu] [3] prawziwemū [bōgu] lūckēmū [4] ōd zlōs[ci]
3. i zwodōw šetanskix [5] ktōrij znūšča w sercax lūc[kix]
{pod wersetem: bō biwa šetane i zlōzej}
4. ōd ferijōw ōd znūščena lūckegō

Pod surą 114 jest obecna modlitwa *du ‘ā’ ḥatmi al-Qur’āni*¹¹:

Basmala

šadaqa allāhu al-‘azīmu wa-šadaqa rasūlahu an-nabiyyu al-karīmu wa-naḥnu

‘alā mā qāla rabbunā wa-mawlānā mina aš-šāhidīna wa-bihi mu’minūna

aḥmadu wa-al-ḥamdu li-allāhi rabbi al-‘ālamīna¹².

Cała modlitwa kopisty jest zapisana na k. 476a–477a, po surze 106 i zapowiedzi treści sury 107¹³.

TAL2 (tefsir z Olity, 1836 rok): k. 483a (numeracja łac.)

[koniec poprzedniej sury] [sūratu an-nāsi wa-hiya sittu āyātin makkiyatin]

Tłumaczenie: [rozzał lūckemu šeść penc ajeťōw w mekkēju]

⁶ Zapisano czerwonym atramentem.

⁷ Zapisano czarnym atramentem i zakończono kropką.

⁸ Zapisano czerwonym atramentem.

⁹ Zapisano czarnym atramentem.

¹⁰ Zapisano czerwonym atramentem.

¹¹ Odczyt modlitw odmawianych po recytacji Koranu – Marek M. Dziekan.

¹² Zakończona trzema kropkami: ⋯, analogicznymi do tych w TCNB.

¹³ Mykhaylo Yakubovych wskazuje, że „taka sama modlitwa była znana w Imperium Osmańskim, o czym świadczą niektóre zachowane manuskrypty z końca XV i początku XVI wieku (*Calligraphic specimen, late 15th or early 16th century and 18th century*, Ann Arbor, Uniwersytet Michigan, Special Collections Library, Isl. M, s. 236, f. 1–6). Ta wersja modlitwy to powrót do pism Szejka Hamdullaha z Amasyi (1436–1520), który był mistrzem kaligrafii islamskiej”. „Nie jest dokładnie znane źródło modlitwy, ale prawdopodobnie była ona częścią jakiejś wcześniejszej osmańskiej tradycji, popularnej także w Chanacie Krymskim” (zob. Yakubovych [w druku]). Według Marka M. Dziekana współcześnie wiadomo, że pokrywa się ona z jedną z najbardziej rozpowszechnionych spontanicznych modlitw kopisty (por. <http://isselmou-sidahmed.blogspot.com/2019/10/blog-post.html> [dostęp: 28 lutego 2022]). Jest to wersja uznana przez odpowiednią komisję Al-Azharu za zgodny z prawem aneks do Koranu na podstawie decyzji z lutego 1964 roku.

1. Basmala w ar. bez tłumaczenia [1] m[o]w ja mxmmd [muxemmed] polecam śe pod obrona panū lūckemu
2. [2] krūlowī lūckemu [3] prawziwemū bogu lūckemu [4] od złości i zwodow šatanśkix [5] ktore znūšča [[jo]]
{pod wersetem: bo biwa šatan i zlūzej}
3. w sercax lūžkix {ž} od ferejow od znūščena lūžkego

Pod surą 114 jest obecna modlitwa *du‘ā’ ḥatmi al-Qur‘āni*:

potim pej šadaqa allāhu al-‘azīm wa-šadaqa rasūlahu an-nabiyyu al-karīmi wa-naḥnu ‘alā mā qāla rabbunā wa-ḥāliqunā wa-rāziqunā wa-mawlānā mina aš-šāhidīna bi-tašdīqi wa-al-yaqīni wa-al-qubūli wa-al-iḥrāmi wa-bihi mu‘minūna aḥmadu wa-al-ḥamdu li-allāhi rabbi al-‘ālamīna¹⁴.

Pod nią znajduje się dopowiedzenie – glosa, dodana przez XIX-wiecznego czytelnika (wydaje się, że jest to ciąg dalszy do glosy z sury 114): {ž to jest šatana ktō zwickie sklana čloweka do złego leč za wīmūwenem īmena boskego oddala śej natixmast}.

TL (tefsir z Londynu, 1725 rok)

[sūratu an-nāsi sittu āyātin makkiyatin]¹⁵

Brak tłumaczenia zapowiedzi treści i liczby ajatów tej sury, basmala w ar. bez tłumaczenia.

1. [1] mow ja muxemmed pōlecam śe pōd oḥrōne bōga pana lūckegō
2. [2] krōlōwi lūckemū [3] prāwziwemū bōgū lūckemū i [4] [ō]d złości i zwodōw
3. šetanśkix [5] ktōrij znūšča w sercax lūckix i ōd ferejōw i ōd znūščena lūžkegō

Po surze 114 zapisano alfabetem arabskim kolofon arabsko-turecko-polski, z którego dowiadujemy się, że kopistą tefsiru był Bohdan Assanowicz, syn Szabana, imam z Łowczyc; kopiowanie zakończono w czwartek 21 rābi ‘āl-āhir 1137, tj. 1725 (Drozd, Dziekan, Majda 2000: 48–49), oraz kolofon w języku polskim łacinką: Napisany ten Alkoran z tłumaczeniem, w Roku 1725^m.

Na kolejnej stronie jest obecna modlitwa *du‘ā’ ḥatmi al-Qur‘āni*:

instrukcja modlitewna od słów: qur‘ān¹⁶ dōpewši raz Al-Ḥam raz Alif. Lam¹⁷ pō muflīḥūna pōtīm

amana ar-rasūla ajet’ pej qur‘ān¹⁸ ḥatim dōpewši xeta du‘ā pej

formuła: a‘ūdū bi-allāhi min-aš-šayṭāni ar-rağīmi basmala: bi-ismi allāhi ar-raḥmāni ar-raḥīmi

¹⁴ Dłuższa od tej z 1723 roku wersja modlitwy występuje tylko w jednej pracy, ale z *al-iqrari*. Jest to encyklopedia turecka, której autor zmarł w 1780 roku – według ustaleń Marka M. Dziekana.

¹⁵ Zapisano czerwonym atramentem.

¹⁶ Zapisano czerwonym atramentem.

¹⁷ Al-Ḥam to sura *Al-Ḥamd*, czyli *Al-Fatiḥa* i *Alif*. Lam to sura Krowa (tak się zaczyna: Alif. Lam. Mīm) – ustalenia Marka M. Dziekana.

¹⁸ Od słowa *qur‘ān* do końca wersetu zapisano czerwonym atramentem.

suplikacja Rabbana (Koran 2: 127): allahumma rabbanā rabbanā yā rabbanā taqabbal minnā ḥatma al-qurʿān

spontaniczna modlitwa kopisty – ciąg dalszy¹⁹: wa-taḡāwaz ʿannā mā kāna fī tilāwatihī min ḥaṭāʾin aw ziyādatin aw

nisyānin aw taḥrīfin aw kalimatin ʿan mawāḍiʾihā aw taqdīmin aw

tāʾḥīrin aw ziyādatin aw nuqṣānin [opuszczone] aw waqfin bi-ḡayri waqtin

aw iṭʿāmin aw ifḥāmin bi-ḡayri [opuszczone] bayānin aw maddin aw tašdīdin

[opuszczone] aw iʿrābin bi-ḡayri makānin [opuszczone] allahumma ṣallī ʿalā muḥammadin ṣāhib

aš-šarīʿati wa-al-burḥān [opuszczone] wa-ʿalā abī bakr wa-ʿumar wa-ʿuṭmān

wa-ʿalī innaka ḥamīdun maḡīdun

TW (tefsir z Wilna, 1788 rok)

[sūratu an-nāsi] [koniec poprzedniej sury] [wa-hiya sittu āyātin makkiyatin]

Tłumaczenie: roźzał lūckemū [...] šeść aj[e]t [w] mekćeju²⁰

Basmala w ar. bez tłumaczenia

1. [1] mow ja muxemmed polecam še pod obrone panu lūżkemu [2] krūlowi lūckemu [3] prawżiwemu bogū lūckemu [4] od złości
2. i zwudow šetanśkix [5] ktorij znuśca w sercax lūckix {pod wersetem: bo biwa šetan i zlūzej}
3. od ferejew od znūščena lūckego

šadaqa allāhu al-ʿazīmu wa-šadaqa rasūlahu an-nabiyyu al-karīmu wa-naḥnu nieczytelne

TUP (tefsir z Petersburga, lata 1811–1825)

[sūratu an-nāsi] [koniec poprzedniej sury]²¹ [wa-hiya sittu āyātin]²².

Brak informacji o pochodzeniu sury

Tłumaczenie: roźzał o bogū lūckemū [koniec poprzedniej sury]²³ šesc ajet'ow²⁴

Basmala w ar.

w ime boga laskawego miłoserdnego

1. [1] mūw ja muxemmed polecam še pod obrone panū lūckemū [2] krolowī lūckemū [3] prawżiwemū bogū lūckemū

¹⁹ Zob. przypisy 11 i 13.

²⁰ Te dwa wersety są zapisane czerwonym atramentem.

²¹ Zapisano czarnym atramentem.

²² Zapisano czerwonym atramentem.

²³ Zapisano czarnym atramentem.

²⁴ Zapisano czerwonym atramentem.

2. [4] od złości i zwodow {wewnątrz wersetu: bo biwa šetan i złozej} šetanskix [5] ktorij znūšča

3. w sercax lūckix od ferejew od znūščeņa lūckego

Pod surą 114 jest obecna modlitwa *du ‘ā’ ḥatmi al-Qur ‘āni*²⁵, poprzedzona basmalą w języku arabskim:

[bismi-al-lāhi ar-raḥmāni ar-raḥīmi

ṣadaqa allāhu al-‘aẓīm wa-ṣadaqa rasūluhu an-nabiyyu al-karīmi wa-naḥnu

‘alā ḍalika mina aš-šāhidīna [su[b]ḥāna rabbuka rabb al-izzat (*sic!*)]

‘amma [yuṣifūn wa-as-salāmu ‘alā l-mursalīn]²⁶ wa-al-ḥamdu li-allāhi rabbi al-‘ālamīna]

TCHJ (tefsir Chalila Józefowicza, koniec XIX–początek XX wieku)

[sūratu an-nāsi sittu āyātin makkiyatin]²⁷

Tłumaczenie: rozżal o lūckemū šeść ajetew w mekkėjū

Basmala w ar. bez tłumaczenia

1. [1] mūw ja muxemmed polecem še pod obrona panū lūckemū [2] krūlowi lūckemū [3] prawziwemū bogū lūckemū [4] od złości i od zwodow {wewnątrz wersetu z zaznaczeniem wstawienia: bo biwā šetan i žlūzej}
2. šetanskix [5] ktūrij znūšča w sercax lożckix i od ferejew i od znūščene lūckego

Pod surą 114 jest obecna modlitwa *du ‘ā’ ḥatmi al-Qur ‘āni*:

ṣadaqu allāhu al-‘aẓīm wa-ṣadaqa rasūlahu an-nabiyyu al-karīmu wa-naḥnu

‘alā mā qāla rabbunā wa-mawlānā mina aš-šāhidīna wa-bihi mu’minūna

aḥmadu wa-al-ḥamdu li-allāhi rabbi al-‘ālamīna

Dalej jest jeden wers bez wokalizacji oraz kolofon, zawierający dane kopisty, miejsce i datę kopiowania.

TJW (tefsir Józefowa, 1890 rok)

rożzel [sūratu an-nāsi sittu āyātin makkiyatin]²⁸

Tłumaczenie: rożzel lūckemū šeść ajeťow w mekkėjū

Basmala w ar. bez tłumaczenia

1. [1] mūw ja muxemmed polecam še pod obrona panū lūckemū [2] krūlowi lūckemū [3] prawziwemū bogū lūckemū
2. [4] od złości i zwodow šetanskix [5] kturij znūšča w sercax lūžkix od ferejew i od znūščene lūžkego {marg-p ar. ktūren ž lūzi ūme i zwozi do złego to jest šetan i žlūzi biwa}

²⁵ Zapis bez wokalizacji.

²⁶ Od słów *subḥāna* do *mursalīn* wtrącono werset 180 z sury 37 – według Marka M. Dziekana.

²⁷ Zapisano kolorem fioletowym. W *mķj* dopisano czarnym atramentem i tym samym charakterem pisma.

²⁸ Część arabską zapisano czerwonym atramentem.

Pod surą 114 zapisano modlitwę *du ‘ā’ ḥatmi al-Qur ‘āni*:

to jest du‘a’i do kur’anu kedi konči kur’an pec to peje na obrok zakončiwši kur’an to qul huwa allāh tri raži pej raz qul a‘ūdu bi-rabbi al-falaqi raz qul a‘ūdu bi-rabbi an-nāsi alḥamdu pij alm pej jak w ješenū po tim hetū du‘a’i pij to jest hađa du‘a’i xeṭim aš-šarīfi wa-bihi nasta‘īn²⁹.

Basmala

Cała modlitwa kopisty jest zapisana na kolejnych stronach³⁰.

ChG (chamał z Grodna, 1814 rok)

w jime boga laskawego miłoserdnego

1. [1] muw ja muxemmed polecam še pod obrone panū lūžkemu [2] krūlowi lūčkemu [3] prawżiwemu bogu lūčkemu [4] od złości
2. i zwodow šetanskix [5] kturi znūšča w sercax lūčkix i od ferejow i od znūšćenne lūckego Brak glosy

Wnioski:

1. Werset arabski:
 - brak miejsca powstania sury: TCNB, TUP i TCHJ (dopisano później innym atramentem);
 - zapisana szadda w an-nās(i): TCNB, TUP i TCHJ;
 - brak wyrażenia wa-hiya: TL, TCHJ i TJW;
 - brak tłumaczenia na polski: TCNB, TL i TAL1 (dopisano później innym atramentem).
2. Basmala:
 - przetłumaczona: TCNB, TUP, ChG.
3. Glosa:
 - TCNB: {bō biwa šetan i slōžī kedi ktōrij zwozi};
 - TAL1: {bō biwa šetane i zlōzej};
 - TAL2: {bo biwa šatan i zlūzej} {ž to jest šatana ktō zwikie sklana čloweka do złego leč za wīmūwenem īmena boskiego oddala šej natixmast};
 - TL: brak;
 - TW: {bo biwa šetan i zlūzej};
 - TUP: niewydzielona, wewnątrz wersetu {bo biwa šatan i zlōzej};

²⁹ Według Marka M. Dziekana:

- *alm* to Alif. Lam. Mīm, czyli początkowe litery *Al-Baqary*;
- *a‘ūdu bi-rabbi al-falaqi* to sura 113;
- *a‘ūdu bi-rabbi an-nās* to sura 114;
- *wa-īyyāka nasta‘īn* to typowa formuła muzułmańska wywodząca się z wersetu 5 *Al-Fatiḥy*.

³⁰ Por. przypisy 11 i 13.

- TCHJ: wewnątrz wersetu, poprzedzona znakiem wstawienia {bo biwā šetan i žlūzej};
- TJW: {ktüren ž lūži ūme i zwozi do žlego to jest šetan i žlūži biwa};
- ChG: brak.

W tym zakresie od pozostałych różnią się tefsiry: TCNB (dłuższy wariant), TJW (dłuższy wariant, ale inny niż w TCNB), TAL2 (rozwiniecie glosy przez XIX-wiecznego czytelnika), TL (brak glosy), ChG (brak glosy). W TUP i TCHJ glosa jest z kolei zapisana w tym samym miejscu.

1. Treść sury – różnice graficzne, fonetyczne, morfologiczne, leksykalne:
 - brak akania: *pod obrone* TCNB, TUP, TL, TW, ChG (w TAL nie można odczytać); akanie jest obecne w: TAL2, TCHJ, TJW;
 - *i od ferejow*: TCNB, TL, ChG, ponadto forma z wygłosowym *-ow*, a nie *-ew*: TCNB, TUP, TL, TAL1, TAL2, *ferejew*: TW, TCHJ, TJW;
 - taka sama dystrybucja w zapisie *c* i *ʒ* ($1 \times ʒ$ i $4 \times c$): TAL1, TW, TL, ChG, ($2 \times ʒ$ i $3 \times c$): TAL2, TJW, odbiegają: TCNB ($5 \times ʒ$), TUP ($5 \times c$), TCHJ ($1 \times dc$, $1 \times ʒc$, $3 \times c$);
 - *šetanskix*: TCNB, TUP, ChG, TCHJ, TJW, *šetans̄kix*: TAL1, TW, TL, *šatan̄skix*: TAL2;
 - *zlōšci*: TCNB, *zlōšci*: TAL1, TW, TL, *žlōšci*: TAL2, TUP, ChG, TCHJ, TJ;
 - najstarsze litery: (ض), (پس) oraz brak rozróżniania [u] i [o]: TCNB, TAL1, TL, TW;
 - nosówki: zapis *ōḡ*: TCNB, TAL1, TW, TL, *on*: TCHJ, TJW, *o*: TAL2, TUP.
2. Modlitwa końcowa:
 - TCNB nie ma skanu;
 - TL – brak początku modlitwy, występującego w pozostałych tefsirach (od *šadaqa* do *aš-šāhidīna*);
 - TAL1, TAL2, TL, TW, TUP, TCHJ, TJW pod surą 114 jest kolofon, a po nim poprzedzona basmalą *du ‘ā’ ḡatmi al-Qur ‘āni* – na podstawie modlitwy rozpowszechnionej w Imperium osmańskim, co poświadczają XV- i XVI-wieczne źródła oraz prawdopodobnie znanej w Chanacie Krymskim;
 - TAL1, TW i TCHJ – ten sam skrócony wariant modlitwy z tymi samymi rozszerzeniami i osobliwościami w zapisie; wyjątkiem jest forma *al- ‘ažīmu* w TAL1 i TW, a *al- ‘ažīm* w TCHJ;
 - TAL2, TUP, TJW – ten sam skrócony wariant modlitwy co w TAL1, TW i TCHJ, ale różniący się modyfikacjami/rozszerzeniami.
3. Ponadto występują różnice TCNB wobec innych zabytków:
 - formuła اعوذ بالله من الشيطان الرجيم *pōlecam śe panu bōgu ōd šetana* preklenstwem *ūbitegō* (tę formułę dodano i jest ona dość oryginalnie przetłumaczona – dokładnie ta sama pojawi się w kitabie z 1883 roku);
 - konsekwentny zapis *ʒ* (pięć razy);

- realizacja warstwy arabskiej – jest to zabytek, który w zapisie oryginalnego arabskiego Koranu miesza literę (پس) (obecną w tureckich tefsirach) z (س). Ponadto używa liter *šād* (ص) i *šād* z kropką u dołu na oznaczenie [s], np. *i sam še ne rōzil*. Inne odstępstwa: *ilāha* zam. *ilāhi* (biernik zamiast dopełniacza); w wyrazach *alladī* i *fī* – *ī* zapisane jest za pomocą (ي) (analogicznie jest tylko w TL i TAL2), a nie przez (ى). Ponadto zachowuje dużą dokładność, jeśli chodzi o znaki wokalizacyjne.

Analogiczne rozwiązania w zakresie braku tłumaczenia wersetu w języku arabskim, zawierającego nazwę sury i liczbę ajatów, oraz użycia określonych grafemów można zauważyć w najstarszych tefsirach, tj. TCNB, TAL1, TL, TW. Na podstawie zestawienia porównawczego można wskazać zależności między rękopisami TCNB i TUP. Zależności występują też między tefsirami TAL1, TW i TCHJ, kopiowanymi na Litwie. Od innych tefsirów odbiega TL, choć być może był on podstawą dla XIX-wiecznego rękopisu ChG, który wykazuje z nim pewne pokrewieństwo.

Jeśli chodzi o ewolucję technik zapisu i uwspółcześniania kolejnych kopii tatarskich zabytków, to modyfikacje, czyli formy nowsze, występują m.in. w zakresie:

1. Używanych grafemów, np. braku rozróżnienia fonemów *o-u* w zabytkach do XVIII wieku i różnicowania ich w zabytkach XIX- i XX-wiecznych za pomocą *wāwu* z *ḍammā* [ū] i *wāwu* z *fathā* [o] – por. zapis formy *królówi* w TCNB: *krōlōwi*, a w TJW: *krūlōwi*.
2. Zapisu etymologicznego *ř* jako *ž*, a w tzw. okresie przejściowym jako połączenie *rž* lub *rš* – por. w TAL1: *pristenpōwac*, w TAL2: *pžistenpowac* i na marginesach: *pržipadkem*.
3. Stopniowego wypierania litery *ḍād* przez *zā*’ aż do przewagi tej ostatniej – por. w TCNB: *zlōšci* i w TJW: *zlošci*.
4. Zastąpienia litery *ṣagīr-i-nūn* przez *nūn* – por. w TCNB: *čīnōṇ* i w TJW: *čīnōn*.
5. Zapisu miękkiego fonemu [s] za pomocą liter *ṭā*’ (*š*) lub *sīn* (*š*), połączonego z rezygnacją z użycia w tym zakresie litery (پس) [s], która była charakterystyczna dla nielicznych i najwcześniejszych tekstów, a w późniejszych kopiach rękopisów występowała tylko wyjątkowo – por. TCNB: *zlōšci* i w TJW: *zlošci*.
6. Form fleksyjnych (por. dawne końcówki przypadków, współwystępujące z nowszymi końcówkami) czy leksykalnych (np. w innych niż tu kontekstach – zastąpienie wyrazu *provizor* formami *przeprowadziciel* [por. TCHJ] i *pan* [TJW], a we wcześniejszych tekstach opatrywanie *provizora* głosem *karmiciel* czy użycie *strogi* [TJW] zamiast *sprošny* [TAL]).

Analiza porównawcza sury 114 w dziewięciu rękopiśmiennych manuskryptach o różnej chronologii, zwłaszcza występujących w nich luk tekstowych, błędów kopistów i glos, dała rezultat w postaci ustalenia kolejności (następstwa) ogniw w łańcuchu wzajemnie zależnych kopii. Wskazano zatem, że pewne cechy łączą ze sobą najstarsze kopie tefsirów, tj. TCNB, TAL1, TL i TW. Jednak jeśli chodzi o wyraźne pokrewień-

stwo w zakresie warstwy językowo-semantycznej, to zbieżności wykazują TCNB i TUP oraz kopiowane na Litwie TAL1, TW i TCHJ. Od innych tefsirów odbiega TL, choć być może był on podstawą dla XIX-wiecznego rękopisu ChG, który wykazuje z nim pewne pokrewieństwo.

Bibliografia

- Arbor A., *Calligraphic specimen, late 15th or early 16th century and 18th century*, Michigan University, Special Collections Library.
- Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 2000, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, „Katalog Zabytków Tatarskich”, Warszawa.
- Yakubovych M., [w druku], *Tatarskie dziedzictwo kulturowe na Wołyniu (1512–1939): kitaby*. <http://isselmou-sidahmed.blogspot.com/2019/10/blog-post.html> (dostęp: 28 lutego 2022)

EVOLUTION OF THE RULES AND TECHNIQUES OF COPYING THE MANUSCRIPTS OF THE TATARS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Abstract: Varying in time and place of origin, copies lead to conclusions about the evolution of rules and techniques of copying the manuscripts of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania. A comparative analysis of *surah* 114 in nine manuscripts of various chronology – in particular, an analysis of text gaps, copyists’ particularities, and glosses contained therein, resulted in establishing the sequence of links in the chain of mutually dependent copies. Owing to the comparison, established the relationships between the *tefsirs*: TCNB and TUP. They also occur between the manuscripts copied in Lithuania: TAL1, TW, and TCHJ. Although TL differs from the other *tefsirs*, one can point to its relations with TCNB, TW, and TAL1 as well as certain similarity to ChG.

With regard to the development of recording techniques and the modernisation of subsequent copies of Tatar monuments, modifications, i.e. newer forms, occur in relation to – among other things – the graphemes used (e.g. the differentiation of the spelling of the phonemes *o-u* with *wāw* with *ḍamma* [u] and *wāw* with *fathā* [o]; the spelling of etymological *ʾ* as *ž* and, in the so-called transitional period, as a combination of *rž* or *rš*; the gradual displacement of the letter *ḍād* with *zā*’ until the latter predominated; the replacement of the letter *ṣagīr-i-nūn* with *nūn*; the spelling of the soft phoneme [s] with the letters *ṭā*’ (*š*) or *sīn* (*š*), combined with the abandonment of the use of the letter (ص) in this respect, which was typical of some of the earliest texts, and occurred only as an exception in later copies of manuscripts; the proliferation of the letter *ḥā*’ (which replaced *hā*’) to mark the phoneme [x], inflectional forms (cf. old case endings coexisting with newer ones) or lexical forms.

Keywords: manuscripts of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, textology, comparison of different versions of *surah* 114